

AZ EGYSZEMÉLYES CSOPORTOK ÉS A GLOBALIZÁCIÓ

Csányi Vilmos

az MTA rendes tagja, egyetemi tanár, ELTE Etológiai Tanszék – csanyi13@axelero.hu

Általánosan elfogadott meghatározás híján a globalizáció fogalmán többnyire valamilyen, az egész bolygóra kiterjedő folyamatot értünk, amelynek kulturális, gazdasági és szociális komponensei vannak, és amely idővel feltehetőleg valamiféle integrált, egységes földi kultúrát hoz létre. E folyamat nagyon komplex, és nemcsak megértésétől, de még elfogadott elvek alapján történő leírásától is igen távol vagyunk, arról pedig, hogy idővel természettudományos egzaktságú, prediktív modelljeit hozzuk létre, egyelőre még elmélkedni sem igen érdemes. A globalizációs folyamatot illetően a jövőhorizont távolsága évtizedekben, években, de még napokban sem mérhető.

Hasonlóan komplex rendszereket tanulmányoz viszont a biológia meglehetősen sikerrel, tehát legalább ezért érdemes a kialakult biológiai módszereket elemezni, előfordulhat, hogy megfelelő módosításokkal ezek a globalizáció természetét illetően is hasznunkra lehetnek.

A biológia akkor vált egzakt természettudománnyá, amikor a pontos leírások és fogalmi klasszifikációk mellé az evolúciós elméletet is felvette fegyvertárába. A darwini evolúciós elmélet vizsgálódásunk szempontjából lényeges alapgondolata az, hogy a dolgok, jelenségek, folyamatok megértéséhez nem elegendő azok jelenlegi, éppen észlelhető formáit leírni és tanulmányozni, noha a dolgok természetéről ezek is igen hasznos adatokat szolgáltatnak. Egy struk-

túrát, egy adott viselkedési formát azonban csak akkor érthetünk meg a maga teljességében, ha kialakulásának *történetét* is megismerjük. A modern biológia meghatározó elméletei lényegében evolúciós történetek. Tisztában vagyok azzal, hogy a társadalomtudósoknak nem kell bemutatnom a történetiség fogalmát: régóta ismert és használt koncepció ez a társadalomtudományokban. A biológia történetei azonban olyan hosszú időtartományokat ívelnek át, amelyek alapján bizonyos fokú általánosítás is lehetséges, továbbá – és a jelen tanulmány szempontjából ez a leglényegesebb különbség – a biológiai történetek mindig több szerveződési szintet érintő elméletek, s ez lehetővé teszi, hogy az elmélet ne pusztán leírás, hanem lényeges szempontokat érintő *magyarázat* is legyen.

Az emberi természet hatása a kultúrákra

A társadalomtudományok hajlamosak a vizsgálat tárgyát, éppen komplexitása miatt, leszűkíteni egyetlen szerveződési szintre. Ezt a hibát a biológia is elkövette, úgy látszik, hogy ez minden tudományos rendszer kifejlődésének kezdeti, primitívnek mondható szakaszát jellemzi. A biológia néhány évtizede még jóformán kizárólag formai és taxonómiai leírásokkal, valamint magas szintű élet-tani vagy ökológiai folyamatok vizsgálatával foglalkozott. A biológusok jó része meg volt győződve arról, hogy az alacsonyabb szerveződési szinteken zajló folyamatok, például

a kémiai folyamatok ismeretének semmiféle magyarázó szerepe nincs, elvileg nem is lehet a biológiai folyamatok megértésében, mert ezekre csupán a biológiai szerveződési szintre korlátozódó törvényszerűségek érvényesek. Ez a filozófiának is tekinthető gondolati korlát az elmúlt ötven évben kitűnő kémikusok majd biológusok munkájának köszönhetően leomlott. A biokémiából kifejlődött molekuláris biológia látványos sikerei minden kétséget kizáróan bizonyították, hogy a filozófiái egysíkúság veszedelmes tana helyett a rendszerek komplex, több szerveződési szintet érintő megközelítése az eredményekhez vezető út. Elég talán itt a humán genom projekt sikerét és jól kirajzolódó társadalmi hatásait említenem annak illusztrálására, hogy néhány kémiai képlet periodikus sorba rendezése miként adhat magyarázatot komplex orvosi, pszichológiai és társadalmi jelenségek előfordulására.

Mostanra talán a társadalomtudományok is eljutottak a fejlődésnek abba a szakaszába, amelyben egyértelművé válik, hogy a társadalmi problémák megértése a leírással nem fejeződik be, és talán mód van arra is, hogy a több szerveződési szinten folyó vizsgálatok együtt prediktív értékű magyarázatokat is szolgáltatassanak.

E leegyszerűsített, részletesebb kidolgozásra szoruló magyarázó séma bemutatását azzal az állítással kezdem, hogy a globalizációs folyamatokat csak az emberi természet biológiai tényezőinek ismeretében érthetjük meg. Másképp megfogalmazva: az ember által létrehozható kultúrák milyenségét, variabilitását – így a globális kultúráét is – az emberi természet biológiai alapjai korlátozzák.

A humán viselkedési komplex

Az emberi természet biológiai gyökereinek feltárásához érdemes nyomon követni az emberi viselkedés evolúciójának lényegesebb eseményeit, attól az időtől kezdve,

hogy legközelebbi rokonainktól, a csimpánzoktól elváltunk, egészen a modern emberi civilizáció és kultúra kialakulásának kezdetéig, vagyis körülbelül negyven-ötvenezer évvel ezelőtti időig (Csányi 1979, 1980, 1989a, 1992a, 1992b)

Ebben az evolúciós folyamatban az ember új, fajspecifikus, az állatvilágban kizárólag rá jellemző, genetikailag meghatározott viselkedési jegyekre tett szert, amelyek alapvetően meghatározzák szociális magatartását.

Legközelebbi állatrokonaink, a csimpánzok és a bonobók vagy törpecsimpánzok. Az ember és a csimpánzok genetikai anyaga mindössze egy százalékban különbözik. A csimpánzzal és a bonobóval közös ősiünk, majd e két fajtól elválva a közös ős további leszármazottai szociálisan fejlett állatok voltak. Laza csoportokban éltek, a csoportok nagy területeket foglaltak, ivadékaikat sokáig gondozták. A laza csoportszerkezet, amely a csimpánzra is jellemző, lényegében azt jelenti, hogy minden egyed önállóan keresi a táplálékát, a táplálékforrásokért erős a versengés, ebből következően az egyedek meglehetősen agresszívek, de a terület megtartása, prédaszerzés vagy esetenként a ragadozók elleni védekezés céljából kisebb közös akciókra is képesek, és ilyenkor elviselik egymás közelségét. A közös tevékenység csupán egészen kis hányadát teszi ki napi elfoglaltságaiknak. Egyedül alszanak, és igyekeznek egyedül táplálkozni. Egyetlen kivétel a szoros, több évig folyamatosan fennálló anya–kölyök kapcsolat: az anya táplálékát és hálóhelyét is megosztja a kölykével.

A csimpánzok csoportjainak életében alárendelt szerep jut a szexualitásnak, a bonobókban viszont több funkciója is van, ugyanúgy, mint az ember életében. A szexuális érintkezés a fogamzóképes időszakon kívül is gyakori, a szerepe az agresszió csökkenése és a stressz oldása.

A viselkedésformák listáját kiegészíthetjük az esetenkénti kezdetleges szerszámhasználattal, botok, kövek alkalmazásával és a kommunikációnak az állatokra jellemző rendszerével, amely 20-25 előre meghatározott, genetikailag kötött „üzenet” átadására képes. A kommunikáció az agresszió, a rangsor, a játék, a párkapcsolatok és az anya-kölyök kapcsolatok szabályozására szolgál, valamint segít felismerni a külső veszélyeket és szervezni a közös védekezést.

A már társadalomnak tekinthető csoportkultúrákban élő modern ember biológiai tulajdonságait szemügyre véve azt látjuk, hogy a nyilvánvaló átfedések mellett feltűnően nagy különbségeket is találunk. Az emberi csoportkultúrákban a csoportszerkezet nagyon szoros, a csoport zárt, általában állandó vagy hosszabb időre szóló települési helye van. Mind az egyént, mind a csoportját egészen különös, más fajoknál csak kivételesen megjelenő konstrukciós tevékenység jellemzi. A konstrukció az anyagi, a szociális és az absztrakt struktúrára is kiterjed. A csoport tagjai az erőforrások megszerzése és a konstrukciós tevékenység közben folyamatosan és magas szinten együttműködnek. A csoporton belüli agresszió minimális. A csoportok közötti kapcsolat a kooperációtól a totális agresszióig terjedhet.

A primitív állati kommunikációt felváltotta az emberi nyelv, kifejlődtek a szerszámhasználat és -készítés technikailag bonyolult formái, kialakult a fogalmi gondolkodás. Fokozódott a szexualitás, tovább nőtt a gyermeknevelésre fordított idő és energia. Jelenősen növekedett a korai szocializáció szerepe. A legfeltűnőbb talán, hogy a csoportok individualizálódtak, a konstrukciós tevékenység, a nyelv, a hiedelemrendszerek, a vallások, a szokások kultúrává integrálódtak, és minden csoportot egyedi létezővé tettek. A csoport-individualizáció evolúciós szempontból is meghatározó folyamat, mert az egyedi szelekció helyett beindulhatott a *csoportsze-*

lekció biológiai mechanizmusa (Alexander és Borgia 1976), amely lehetővé teszi azt a sokkal gyorsabb fejlődést, amelyet *kulturális evolúciónak* nevezünk (Csányi, 1989a).

Az ember viselkedési tulajdonságainak biológiai alapjai egy koevolúciós folyamatban jelentek meg, amelyben folyamatos kölcsönhatás volt a fejlődő kultúra és az éppen adott, de variábilis biológiai alapok, a gének között. Más szavakkal: a legegyszerűbb kultúra megjelenése után már a kulturális környezet szelekciós nyomása alakítja a további genetikai változásokat. Amint megjelentek a kultúra kialakítására alkalmas tulajdonságok, akár protoformában is, amint létrehoztak valamiféle kulturális szerkezetet, azonnal megváltozott a környezet, amelyben ez a genetikai változás megmérettetett (Donald 1991). A kultúrára való képesség egyre hatékonyabban alakítja át az eredeti biológiai környezetet, alapvetően meghatározva ezzel a szelekció irányát.

A gének és a kultúra kölcsönhatása nagyon jól felismerhető, ha szemügyre vesszük, hogy e több millió évig tartó folyamatban milyen fajspecifikus biológiai tulajdonságcsoporthoz alakultak ki az embereknél.

A humán specifikus tulajdonságok komplexé a *csoportélet* körül alakult ki. A csoportban élő állatoknál a csoport méreteit alapvetően meghatározza a környezetben található erőforrások szerkezete. Az emberi evolúció során a csoportméret, a lokális erőforrásoktól viszonylag függetlenül, feltűnően megnő. A kulturális evolúció kezdeti szakaszában, a csoporttársadalmak kialakulása idején száz-százötvenre teszik a csoportok létszámát (Dunbar, 1996).

Nyilvánvaló, hogy szoros csoportszerkezet csak akkor alakulhat ki, ha a csoporton belül visszaszorul, minimalizálódik az agresszió, mert a magas agressziós szint szétteríti a csoportot. Az ember őseinek el kellett viselniük egymás fizikai közelségét, ki kellett küszöbölniük mindazokat a konfliktusfor-

rásokat, amelyek a rokon fajoknál magas agressziós szinthez vezettek. A csoporton belüli agresszió csökkenése viszont együtt járt a csoportok közötti agresszió növekedésével, az idegengyűlölet kifejlődésével. A szoros csoportszerkezet kialakulásának második feltétele a szexuális rivalizáció csökkenése, mert ha ez magas marad, akkor az állandó konfliktusok szétzilálják a csoportot, valamint nem teszik lehetővé a munkamegosztást, a kisebb, vadászó hím alcsoportok ideiglenes távollétét. Majom rokonainknál ez a probléma a poligámia visszaszorulásával, a monogámia és a párkötődés kialakulásával oldódott meg, amit a szexualitás funkciójának változása tett lehetővé. Az emberi szexualitás az utódok létrehozásán kívül stresszoldó és örömszerző funkciót is felvett. Ez az örömszerző funkció az embernél a szexuálpсихológia tanúsága szerint együtt járt a párkötődés kialakulásával is. Az emberi szexualitás erősíti a párkapcsolatot, létrehozza azt a hosszabb-rövidebb ideig tartó monogám viszonyt, amely lehetővé teszi a szexuális versengés minimalizálását.

A különböző kultúrákban az intézményszerűsített párkapcsolatok rendszerei megfelelnek ennek a biológiai alumnak. A kultúrák kb. 40 százalékaiban találunk intézményszerűsített monogámiát, de az intézményszerűsített poligám társadalmakban is monogám a férfiak nagy része, csak a rangsor legtetőjén állók valódi poligámok (Murdoch, 1967). Továbbá mind a monogám, mind a poligám társadalmakban megtaláljuk az ellenkező irányú devianciákat: a monogám társadalmakban a barátnők, illetve a prostitúció formájában, a poligám társadalmakban pedig a kedvenc és főfeleségek intézményében. Egy század skálán, ahol a zérus felelne meg a tiszta monogámiának és 100 a poligámiának, morfológiai jegyei alapján az ember körülbelül a 10-es és a 15-ös érték között helyezkedik el, tehát erős, de nem teljes a monogám tendencia, és valószínűleg az egyedi genetikai varia-

bilitás is szerepet játszik megnyilvánulásában.

Az embernek van még egy teljesen új tulajdonsága: *hűség* a csoportjához. A csoportban élő állatok viszonyait egyértelműen az egyes egyedekhez fűződő kapcsolatuk határozza meg. Eddigi ismereteink szerint az állati elme képtelen a csoportot úgy elképzelni, mint valamilyen, konkrét tagjaitól független entitást. Nos, az emberi elme absztrakciós képessége éppen ezt teszi lehetővé. Az ember számára a csoport önálló, absztrakt létezőként jelenik meg, mint tőle látszólag független szociális konstrukció (Berger és Luckman 1967). Az emberi motivációs rendszerek új tulajdonsága az a feltétlen lojalitás és hűség, amely a csoporthoz tökéletesen szocializálódott tagokban kialakul. Gyakran előfordul, hogy az ember saját hátrányára nyújt jelentős segítséget csoportja tagjainak, ha ez szükséges, az életét is feláldozza csoportjáért: csupa olyan tulajdonság, amely az állatvilágban ismeretlen. Az állatoknál a szülők segíthetik utódaikat, a hímek készek megvédeni nőstényeiket, de ez jól kiszámítható individuális genetikai érdekek szolgálatában áll, és meglehetősen korlátozott. Az embernél a genetikai érdek mellett megjelenik a csoportért, az absztrakt csoportentitás iránti feltétlen hűség, és viselkedésbiológiánk meghatározó jegye lesz.

Az új tulajdonságok másik csoportjába olyan, látszólag különböző tulajdonságok tartoznak, mint a nyelv- és tárgyhasználat, valamint az absztrakt gondolkodás. Ezek azonban visszavezethetők egyfajta nyitott konstrukciós képességre, amely az állatvilágban az ember előtt csak protoformákban létezett. Az állati kommunikáció nem gondolatok közlésére szolgáló rendszer, hanem belső állapotok összehangolására szolgáló, élettani szabályozó mechanizmus. Az állati kommunikáció 15–25 különböző, genetikailag pontosan meghatározott üzenete az információátadás szempontjából zárt rendszer komponensének tekinthető (Csányi, 1994).

Az emberi nyelv funkciója ettől teljesen eltérő. Nemcsak érzelmi állapotokra vonatkozó „üzenetváltás”, hanem gondolati reprezentációk cseréjére alkalmas médium, amellyel jelent, múltat, jövőt, szándékot, tervet, elképzelést, alternatívákat lehet megjeleníteni a nyitott, és elvileg végtelen számú üzenetet közvetítő rendszerben. Alkalmas arra, hogy a környezetben – beleértve a nyelvet használó csoportot mint környezetet – előforduló jelenségek, tárgyak, akciók és aktorok nyelvi reprezentációt nyerve új struktúrákban, új kombinációkban, a valóság *rekonstrukcióiként* jelenjenek meg. Ezáltal absztrakt, virtuális realitás jön létre, amelyben az objektumok – legyenek tárgyak vagy személyek, valóság vagy képzeltek reprezentációi – tulajdonságait a nyelv használója adományozza. A nyelvi objektumok viselkedése a nyelvhasználó kreatív képességének függvénye. A virtuális realitás azáltal, hogy a képzelt objektumok bármiféle formát és viselkedést felvehetnek, kitágítja a beszélők cselekvési terét, de egyfajta korlátként is működik, mert az objektumok csak azokat a tulajdonságokat vehetik fel, amelyekkel megáldjuk őket. Az emberi elme képes ideális rendszereket elképzelni, pontot, egyenest, kört, síkot vagy a jó és a rossz végleteit létrehozni. Lehetővé válik a matematika felfedezése, és ugyancsak lehetséges szellemvilágot elképzelni démonokkal, tündérekkel, jószágos vagy haragvó istenekkel.

Az eszközkészítést, főként a szerszámok használatát és készítését sokáig úgy tekintették, mint az ember felsőbbrendűségének egyetlen és lényeges bizonyítékát. Azóta tudjuk, hogy számos állat használ tárgyakat, szerszámokat, sőt, némelyikük el is készíti azokat. Néhány éve egy számlálás 80 állatfajról mutatott ki ilyen tulajdonságot (Munding, 1980). Az állati szerszámhasználat azonban speciális: egy-egy faj csak valamilyen meghatározott konkrét célra használ eszközt. E képessége genetikailag adott, a

tanulás csekély mértékben finomítja. Az ember esetében a tárgyak használata és készítése izomorf a nyelvi kompetenciával és az absztrakt gondolkodással. Ez is egyfajta nyitott rekonstrukciós képesség, amelynek segítségével a tárgyaknak új, elgondolt formákat és tulajdonságokat adunk, működésüket logikai szabályrendszerekhez igazítjuk, ezáltal gépeket, technológiákat teremtve.

Az előbbi két tulajdonságcsoport az alapja az emberi csoport aktivitásának, amely mérőben más, mint az állatcsoportoké, és előzmények nélküli. Az ember meghatározó biológiai tulajdonsága az előbbieken vázolt konstrukciós készség, amely azonban nemcsak mint egyedi tulajdonság jelentkezik, hanem általában csoportaktivitásként. A szociálisan fejlett állatoknál is megfigyelhető csoportaktivitás, bizonyos fajta kooperáció: a csimpánzok és a kutyafélék például közösen vadásznak, azonban az állati kooperáció minden formája nélkülözi a konstrukciós készséget.

Az emberi kooperáció ezzel szemben tanulási folyamatokon is nyugvó komplementer természetű kölcsönhatás: a közös feladat kisebb részekre van felosztva, szerepek, tervek, változatok készülnek még a tevékenység megkezdése előtt. A csoport tagjai e résztvékenységeket elosztják egymás között, együttműködésük tehát kiegészítő jellegű, és valamilyen előre meghatározott, közös célt szolgál. Az emberi csoportok kooperációját az „individuális akcióterv” előzetes konstrukciója jellemzi, ez vezet a csoportok individualizációjához és a csoport szelekció mechanizmusának kialakulásához. Az individuális akcióterv nyelvi konstrukció, elemei tanultak, tehát ebben is alapvetően különbözik az állati kooperáció alapjául szolgáló „genetikai akcióterv”-ektől. Jellemző rá az is, hogy az ember hajlandó az akcióterveket, később a komplexebb ideákat a csoporton belüli rangsorban elhelyezni, és a domináns akciótervnek éppen úgy alávetni magát, mint a domináns csoporttársnak.

Kétségbevonhatatlanul a konstrukciós képesség, a szoros csoportszerkezet és csoporthűség, a nyelv és absztrakciós készség adja az individuális akciótervek végtelen gazdagságát, és ezek tették lehetővé a kulturális evolúció igen gyors felfutását. E képességekhez társult egy sor olyan mechanizmus, amely szintén csak az embernél jelenik meg mint biológiai tulajdonság, és arra szolgál, hogy a csoport tagjainak aktivitását szinkronizálja. Hiába jelent volna meg a magas szintű konstrukciós készség az egyedekben, ha nem alakulnak ki szinkronizáló mechanizmusok, a csoport képtelen lenne egységes aktivitásra. Sokféle speciális élettani mechanizmust ismerünk, amelyek segítik a szinkronizációt.

Az az emberi készség, hogy könnyen elfogadjunk valamilyen szabályrendszert, például a közösségi normákat, szintén a csoporttagok viselkedésének szinkronizációjához vezet. Az érzelmi szinkronizációnak is számtalan módja van, a ritmusokra, zenére, énekre, táncra képes és fogékony ember e tevékenységek során csoportjában egyfajta elme- és viselkedés-szinkronizációban vesz részt.

Végül ki kell emelnünk a fentebb vázolt tulajdonságcsoportok kölcsönhatásának néhány különös következményét. A szoros csoportstruktúra, a konstrukciós aktivitás, a szinkronizációs készség egyfajta zárt visszacsatolási hurkot hoz létre. Az izolált csoport konstrukciós aktivitásának jó része magára a csoportra irányul, amelyet a szinkronizáció felerősít, a csoporthűség és annak kísérő jelenségei tartósítanak, vagyis *a csoport önmagát konstruálja*. Ennek többféle következménye van. Az egyik a különböző szabályrendszerek, normák és a nyelv felszíni struktúráinak kialakulása. Ahogyan a nyelvet tanuló gyermek képes a nyelvi környezetből elvonatkoztatni az adott nyelvi környezetre érvényes szabályrendszert (amelynek csupán tudományos modellje a nyelvészek

által leírt nyelvtan), ugyanúgy képes az egyén egy csoport tagjainak interakcióiból felismerni és – egyéb tulajdonságainak köszönhetően – követni valamiféle szabályrendszert, ezáltal megerősíteni azt. A nyelv, a rokonsági rendszerek, a rítusok, de a mindennapi gyakorlat is ilyen módon jelenik meg és rögzül a kultúrákban, hozzájárulva a már említett csoportindividualitáshoz.

Az ember nagyon fontos biológiai tulajdonsága a *szocializációra való képesség*, az a biológiai és kulturális folyamat, amelynek során az egyedi fejlődés nagymértékben irreverzibilis folyamataiban a csoport tagjai megtanulják a nyelvet, csoportjuk szokásait, és kialakulnak biológiai alapú kötődéseik a csoport tagjaihoz, kulturális eszméihez, és kialakul bennük a csoport iránti feltétlen hűség. Ha az egyén optimális méretű izolált csoportba születik – az emberi evolúció jó részében ez volt az általános –, a szocializáció tökéletes lesz. A csoportszintű kulturális eszmék: a hűség, a közös akciók kérdéseiben a csoportban nem alakulhat ki ellenvélemény, hiszen mindenki – a szülők, a rokonok, a csoport minden felnőtt tagja – azonos nézetek, szokások hordozója. Ez a szocializációs folyamat rögzíti a csoport szerkezetét és magasabb struktúráit, a csoport csak generációk során változhat, egészen apró lépésekben, a szocializációs folyamat kizárja a nagyobb változásokat.

Az emberi és az állati csoportokat egy jellegzetes kettősség különbözteti meg. Az emberi csoport autonóm egységként, saját tervekkel, célokkal, identitással és gondolkodással jelenik meg, és ettől elválaszthatatlanul e tulajdonságok belső differenciálódásával, tehát a csoporttagok egyéni szerepeivel, funkcióival, kooperáló akcióival, önálló, személyes gondolkodásával jön létre. Az állati elme izolált, egyéni tapasztalatain elgondolkozhat ugyan, de minden ismerete kizárólag a saját tevékenységéből származik. Az emberi kultúrák tagjai a nyelv, a tárgyak, a

szokások révén állandó kapcsolatban vannak csoportjuk magasabb szintű akcióival és gondolkodási folyamataival. Ebből következően generációkra visszamenőleg használhatják mások tapasztalatait is, de a csoport minden gondolatát, akcióját ki-ki maga is feldolgozhatja az elméjében. A feldolgozás, az egyéni gondolkodás eredménye a kommunikáció révén visszahat a csoportelmére. Ez az organizáció egyébként feltűnően hasonlít az agy és a neuronok közötti kapcsolatrendszerre.

Az új biológiai tulajdonságokat az emberi individuum, az egyén és a csoport közötti viszony szempontjából vizsgálva megállapíthatjuk, hogy lényegében négy döntő változás történt:

Az *első*, hogy az emberi csoportokban közös *hiedelmek* alakulnak ki. Az ember az identitását kifejező kultúrát kritika nélkül elfogadja, kívánja, hiszi a csoport kulturális eszméit, mítoszait, vallását, ideológiáját.

A *második* változás az, hogy az ember képessé válik arra, hogy a csoportjához tartozókkal közös *akciókban*, magasrendű kiegészítő kooperációban vegyen részt abban a keretben, amelyet a kulturális eszmék meghatároznak.

A *harmadik* változás szerves kiegészítője az első kettőnek: a kulturális eszmék és a kulturálisan vezérelt akciók folyamatosan közös *konstrukciókat* hoznak létre a nyelvi, a gondolati, a szociális és az anyagi világban.

Végül a *negyedik* változás az, hogy az ember szoros *érzelmi kötődést* alakít ki a csoportjával, és az állatoktól eltérően a csoport érdekében az egyéni és genetikai érdekeivel esetleg szöges ellentétben álló magatartásra is hajlandó, azaz képes akár önfeláldozásra is.

A fenti négy tulajdonság lényegében megfelel az ember különleges, veleszületett *rendszer-szervező* képességének. Viselkedésbiológiai szempontból a rendszer-szervező képesség az ember alapvető, nembeli tulajdonsága. Minden emberi kultúra em-

berek, tárgyak, viselkedésformák, eszmék bonyolult rendszere. A különböző komponenseket éppen a rendszer-szervező tulajdonság organizálja és integrálja emberi kultúrává. Az olyan mesterséges kulturális rendszerek, amelyekben a négy rendszer-szervező tulajdonság valamelyike nem nyilvánulhat meg akadály nélkül, működésléptelenek.

Eddig a csoportokon belül működő mechanizmusokat vettük szemügyre, de valószínűleg már a kulturális evolúció korai periódusában megjelent egy olyan szabályozórendszer, amelynek szintén vannak biológiai alapjai, de benne a kultúra és a biológiai meghatározók közreműködésének arányát még nem ismerjük: ez pedig a csoportok közötti *egyezkedési mechanizmusok* kialakulása.

A csoporthűséggel együtt járt a csoportgyűlölet, a *xenofóbia* kialakulása (Eibl-Eibesfeldt, 1992). A korai csoportok evolúciójának lényeges komponense volt a csoportok izolációja és a csoportok közötti antagónizmus. Az evolúciós sikerek nyomán az alkalmas és üres területek egyre zsugorodnak, a rátermettebb csoportok az optimális méretet meghaladva szétválhatnak, mint addig, de a szétválók egyre inkább egymás közelében maradnak. Ilyen helyzetben minden csoportot egyre több olyan csoport vesz körül, amelyek ugyan különböznek tőlük, és élnek a maguk életét, de értik a nyelvüket és szokásaikat, a kultúrájukat sem tekintik megvetendőnek, és ezekkel a csoportokkal osztozni kell az erőforrásokon. Már nem az általános harc vagy az elvándorlás a két lehetséges alternatíva, már nincs hova menni. Megjelennek az egyezkedési mechanizmusok, amelyek segítik a csoportokat, hogy valamilyen módon felosszák egymás között az erőforrásokat. E mechanizmusokat vizsgálva azt találjuk, hogy sok bennük a racionális elem és a feszültség is, de hiányoznak vagy gyengék az együttműködés, a feltétel nélküli hűség, az önfeláldozás, a közös hiedelmeken

alapuló morális támogatás elemei. A csoportok egyezkedésében két autonóm rendszer lép csoportszintű kölcsönhatásba. Az egyén számára, aki vagy az egyik, vagy a másik csoporthoz tartozik, ez a kölcsönhatás egészen másképp jelenik meg, mint a saját csoportjával kialakított kapcsolat. A közös akciók helyett a kompromisszum, a közös kulturális hiedelemrendszer helyett a megkülönböztetés, az óvatos elutasítás, a lojalitás helyett a kis csalás, az ügyeskedés, a megtévesztés lesz hasznos mechanizmus.

A csoportegyezkedési mechanizmusok tovább csökkentették az agressziót, megakadályozták az emberi populációk biológiai szabályozó mechanizmusainak érvényesülését, és megnyitották az utat a mai *megapopuláció* kialakulásához, amelyben élünk.

A populációk gyors növekedésének egyik következménye a csoporttársadalmak izolációjának megszűnése. A különböző nyelvű, kultúrájú csoportok már nem tudnak eltávolodni egymástól, más-más egyezségek alapján, de egymás mellett élnek még akkor is, ha esetenként az egyezségek helyett időnként háborúznak egymással. Az egyezségek hamarosan törzseket, törzsi szövetségeket, az újabb korokban államokat hoznak létre, amelyekben a korábbi csoportkultúrák tagjai gyakran egymással keveredve élnek. Megtanulják egymás nyelvét, ellesik egymás szokásait, keverednek a családok. Hatalmas kihívás ez a csoporttársadalom számára, mert amíg a csoport izolált volt, a tökéletes szocializációban részesült csoporttagnak nem voltak választási, döntési problémái. A csoport kultúrájában minden adva volt, amiről egyáltalán gondolkodni, beszélgetni lehetett. A csoport „mindent” tudott: ismerte a gyakorlati tevékenységek lehetséges módjait, az elképzelhető világok összes változatát. Mindenre volt biztos válasza, mert a csoport kultúráját kialakító eszmék sokgenerációs evolúciós folyamatban csiszolódtak egymáshoz. A különböző csoportok eszméi egy-egy

lehetséges, vagyis a gyakorlatban bevált eszmecsoporthoz, ideaorganizációhoz tartoztak. A kultúrák nagy keveredése nemcsak az embereket keverte össze, hanem az ideákat is. A tennivalók módját, a fontos tabukat, az ehető és ehetetlen ételeket, a szokásokat, a tündéreket és démonokat, az isteneket. Nagyon sok jó is származott a keveredésből, új kombinációk jelentek meg, hihetetlenül felgyorsult az eszmék evolúciója. De egy addig ismeretlen kihívás is várt az egyénekre, a csoport tagjaira. Melyik eszme jó és melyik rossz? Melyik módon a legjobb vetni és aratni? Melyik a leghelyesebb eljárás a halottak temetésére? Milyen istenek vannak, és hogyan kell velük bántani? Megjelent a jó és a rossz. Az egyénnek *döntenie* kellett, ez volt valójában a bibliai bűnbeesés történelmi ideje. És erre nem készített fel bennünket az evolúció.

Az emberi szocializáció akkor tökéletes, akkor épít fel harmonikus személyiséget, ha a gyermeket kétely nélküli, kiegyensúlyozott világ veszi körül. Ez volt a helyzet a csoporttársadalomban. A csoportkultúra védőburkában élő embernek nem kellett fontolgatnia a jó és a rossz megkülönböztetését, nem kényszerült egyéni döntésre és nem volt egyéni felelőssége. A döntéskényszer hiánya nemcsak az eszmékre vonatkozott, hanem magára a csoporthoz tartozásra is. A tökéletesen szocializált ember nem kívánja elhagyni csoportját, és nem tud beilleszkedni egy másikba. A tökéletlenül szocializált egyén viszont állandóan keresi a saját csoportját. A csoporthoz kötődés, illetve a saját csoport felismerése két különböző folyamat. A csoportfelismerésnek régen nem sok szerepe volt az ember életében. A csoporttársadalom tagja, ha elvesztette csoportját, maga is elpusztult, választási lehetősége nem volt. A csoporthoz fűződő biológiai kötődéseink oly erősek, hogy azokat minden körülmények között ki kell elégítenünk a csoporthoz kötődés elképzelésével. Kötödnünk kell valamilyen létező vagy elképzelt csoporthoz,

vagy akár egy társadalmi manipulációval *elképzeltetett* pseudocsoporthoz.

A kultúrák keveredésével átalakult szabálykövető képességünk is. A természetes csoportkultúrában meg sem kellett fogalmazni a szabályokat, mert a szocializáció folyamán szociális tanulás révén mindenkibe beleivódtak. Az ideák alapján szerveződött nemzetek, vallások, államok működéséhez immár nem elegendő a fejlődő gyermek képessége a szabályok felismerésére és követésére. Megszületnek a kimondott, leírt törvények, jogrendek, azok az organizáló eszmék, amelyek a természetes szabályok helyére lépve képesek akár sok százmillió ember tevékenységének megszervezésére is (Csányi, 1989b).

A szabály- és csoportszervező eszmék működésének következménye az is, hogy a csoporttársadalom szociális, tevékenységi és spirituális egysége megbomlott. Bonyolult differenciálódás eredményeképpen ma vannak külön vallási csoportjaink a spirituális tevékenységre, különféle csoportjaink szociális tevékenységre, úgymint iskolák, egyesületek, pártok, ismét más csoportokban végezzük mindennapi munkánkat, és megint másokban éljük mindennapi életünket. Ezek egy részéhez valódi csoportkötődési mechanizmusok kötnek, másokhoz szervező ideák. A kétféle kötődés hatékonysága, szervezőereje egészen különböző.

Az egyszemélyes csoport

A megapopulációban élők természetes csoportjai a történelem folyamán nagyon gyorsan redukálódtak. A nemzetségből nagycsalád, a nagycsaládból nukleáris család lett, és ma a magukat legfejlettebbnek tekintő államok polgárai individuális, személyes autonómiájára büszkék. A csoportkultúrában a személyes autonómiának nem sok terük lett volna: a csoport tagjai egész napjukat együtt töltötték, közösen vettek részt a rítusokban, együtt szereztek meg és fogyasztották el

táplálékukat, és emellett folyamatosan beszélgettek. A felmérések szerint a mai archaikus társadalmak tagjai idejük legnagyobb részét beszélgetéssel töltik (Lee, 1969). A beszélgetés a csoportnak, mint magasabbrendű egységnek tulajdonképpen a gondolkodási folyamata, ebből alakul ki a csoport tevékenysége, mindennapi gyakorlata, hiedelmei, közös konstrukciói. Nincs magánélet, nincs külön szoba, izoláció, ezek mind az ismeretlen tömeg biológiai hatása ellen manapság kialakult védekező mechanizmusok. A modern szervező eszmék természetesen a saját érdemüket hangsúlyozzák. Autonóm, szabad személyiség vagy, aki meg akarja valósítani önmagát – mondjuk az életét szervezni kezdő fiatal embernek –, ha a párodat megtalálod, ő is ilyen lesz. Köss ügyes kompromisszumokat, egyezkedj, hogy jól járj, és a másik se veszítsen. Szó sincs lojalitásról, örök hűségről, erkölcsi kötelességről, önfeláldozásról. Ezek a jól ismert tanácsok a csoportok közötti egyezkedési mechanizmusokat mintázzák.

Az autonóm személyiség a végső csoportredukció, az *egyszemélyes csoport*, amely akcióit, konstrukcióit maga szervezi, hiedelmeit maga válogatja, már csak önmagához hűséges, de kész egyezkedni másokkal. A modern társadalomban tehát folyamatosan csökken a biológiai kötődés szerepe (nő az elidegenedés, ahogy ezt a társadalomtudósok más oldalról megfogalmazták), és a társadalom szerkezete egyre inkább az egyszemélyes csoportok, az autonóm egyének egyezkedési struktúráival írható le.

A pszichológiában és a biológiában járatan ember szemében ez nem tűnik olyan borzalmasnak, mint amilyen valójában, pedig arról van szó, hogy a modern társadalom megfosztja az embert embersége alapvető jegyének megnyilvánulásától, a csoportkötődés normális kialakulásától, s ennek aztán a legkülönbözőbb mentális zavarok, neuroziszok lesznek a következményei.

Az ember csoportszervező tulajdonságai biológiai természetűek, és ugyanúgy, mint az alapvető élettani igények, folyamatosan kielégülésre törekszenek. A modern társadalmakban ezért szerveződik számtalan és igen különféle csoport. Minthogy a szocializáció nem természetes módon történik, ezekhez a csoportokhoz egészen gyenge a kötődésünk, amit a csoportok folyamatos felbomlása is mutat. A kötődés gyengeségét a modern ember azzal igyekszik ellensúlyozni, hogy egyidejűleg sok csoport tagja lesz, térben és időben elválasztva sokféleképpen próbálja meg kielégíteni csoportigényét.

A megapopulációban az individualizmus által kialakított biológiai szükséglet kielégítésére a technika számtalan álmegoldást is kínál. A média egyik funkciója, hogy folyamatosan prezentáljon pszudocsoportokat, amelyek kielégítik azt a biológiai igényünket, hogy egy jól ismert csoport tagjai legyünk. A népszerű szappanoperák, a Szabó család, a Dallas szereplői ilyen pszudocsoportok, de a híradókban látható nemzetközi személyiségek jól ismert csapata is az. Az embert mindig fölöttébb érdekelte csoportjának döntési folyamata, amelynek egykoron ő is aktív részese volt. A különböző elnökök, politikai vezetők pszudocsoportja azt sugallja, hogy ott vagyunk a döntéshozók között. Ez egyben azt a látszatot is kelti, hogy a problémák jó kézben vannak, van megoldásuk, a kirakati döntéshozók valamiféle tudományos, prediktív modell alapján döntenek. A mindennapi eseményekből viszont újra és újra kiderül, hogy a döntéshozók a társadalmi eseményeket napokra sem látják előre, nincsenek prediktív modelljeik, a jövő teljesen kiszámíthatatlan, pedig a környezetvédelmi, energiagazdálkodási és egyéb problémák elemzése azt mutatja, hogy sok évtizedre előre tekintő politikai döntésekre lenne szükség. A pszudocsoportok iránti igényünk médiaszolgálata tetézi, mert elfedi a bajt.

Globalizáció egyszemélyes csoportokból?

Az egyszemélyes csoportok kialakulása éppúgy nem az utóbbi években kezdődött, mint a globalizáció folyamata. Az individualizmus a társadalmak hierarchizálódásával azonnal megjelent, és azóta is egyre gyorsuló sebességgel fejlődik, legfeljebb ideológiáinak, köztük a klasszikus liberalizmusnak a megjelenése tűnik nagyon közelinek. A globalizáció első konstruktőrei a kereskedők, a gyarmatosítók és a misszionáriusok voltak, őket különösebb feltűnés nélkül követték a világot behálózó közlekedési, szállítási, postai és egyéb kommunikációs szolgáltatások.

A kulturális evolúció során mindig egy zárt rendszer alakul ki, amelynek ember, tárgy és ideakomponensei szoros funkcionális kapcsolatban vannak, és a rendszer fejlődésével párhuzamosan folyamatosan csökken annak változtathatósága. Az egyensúly állapotában – ha a külső körülmények is egyensúlyban vannak – a kulturális rendszer stabilizálódik, és gyakorlatilag időtlen időig replikálódhat változatlanul, mert belső szabályozása a változásokat hatékonyan kiküszöböli, ezáltal a jelentől semmiben sem különböző jövő kiszámíthatóvá válik. A kulturális evolúció utolsó néhány tízezer éve azonban a stabilis kultúrák külső hatásokra történő felbomlásáról szólt, és elindult az egyetemes emberi kultúra kialakulása, amelynek valószínűleg utolsó, legizgalmasabb fázisában vagyunk. A felbomlott kultúrák nem tűnnek el nyom nélkül. Hiedelmek, technikák, értékeik valamiféle közös olvasztótégelybe kerülnek, belőlük alakul ki az egyetemes új kultúra szövete. Ez az átalakulás azonban rendkívüli mértékű szelekcióval és a variabilitás iszonyú csökkenésével jár. Csak azok a kulturális komponensek maradhatnak fenn, amelyek egymással való kölcsönhatásaikban képesek funkcionális egészet létrehozni. A funkcionális egész kialakulása azonban nem a hagyományos értékek

mentén történik, hanem racionalitás központú. A jövő elképzelésében nem az értékek kiválasztása dominál, hanem a „hogyanok”, a különböző technológiai lehetőségek végletekig kifejlesztett jövőbeli változatai, anélkül, hogy a miértekre akár egy szót is vesztegetnénk (Ellul, 1965).

Az értékvesztés miatt kialakult, korlátok nélküli technológiai fejlődés a kultúra rendszerét nem a stabilis, zárt állapot felé tereli, hanem kiszámíthatatlan, jósolhatatlan, nyitott állapotba, amelyről nem lehet tudni, melyik pillanatban borul fel, mikor hoz létre irreverzibilis, vissza nem fordítható változásokat. Mikor szünteti meg a rendszer létezéséhez elengedhetetlenül szükséges feltételeket.

A kulturális evolúció hosszú ideig a csoporttársadalmakban és lassan zajlott. Olyan lassan, hogy a kialakuló kultúrák egy koevolúciós folyamatban képesek voltak az ember viselkedésgenetikai adottságait is megváltoztatni, a kultúrára való képesség specifikus emberi tényezőit kialakítani, az embert az állatvilágból végleg kiszakítani. Ezek a változások az emberi természet öröklött részévé tették a rendszerszervező tulajdonságokat. Fajunk biológiai adottsága, hogy vonzódik a közös akciókhoz és a közös konstrukciókhoz, hogy ezeket közös hiedelemrendszerek alapján teszi, továbbá, hogy elismert csoportjaiban képes érdekeit a csoporttal kialakuló új rendszernek, mint új, magasabb szintű egységnek vélt vagy valós érdekei mögé szorítani. A sikeres emberi evolúció az egész bolygóra kiterjedő megatársadalmat hozott létre, amelyben az ember rendszerszervező tulajdonságai, alaptermészete szerint változatlan aktivitással nyilvánulnak meg, de a természetes, emberi léptékű, biológiai szabályozó faktorokkal is kontrollálható méretű, néhány száz fős csoportok helyett a racionális rendszerszervezés tíz- és százmillió szuper-csoportjai jelentek meg hadseregek, nemzetek, államok, világvallások, nagyvállalatok formájában. Az ember e csoportokhoz nem

kötődik a maga természeti adottságai szerint rendszerszervező képességeinek minden szálával, hanem jobbra csupán egy vagy két funkció mentén. A nagy hadseregek és a bürokrácia például a szabálykövetés és a rangsor kialakításának tulajdonságán keresztül szerveződnek, a politikai pártok egyedül a hatalommegosztáson alapszanak, nem alkotnak valódi csoportokat, csak látványos virtuális akciókban közösködnek. A család elvált a közös akciók színhelyétől, a munkától, a közös konstrukciókból szolgáltatás lett, és végül kiüresedett az egyéni érdekek feláldozásának funkciója is, mert a megatársadalmakban élő ember reakciója a természetes szociális környezet elvesztésére az egyszemélyes csoport kialakítása lett. A csoporttársadalmakban az egyéni vetélkedés a minimumra redukálódott, ehelyett a csoportok vetélkedtek egymással. Ez a rendszer megadta az embernek a nélkülözhetetlen érzelmi stabilitást és a csoport feltétel nélküli védelmét, de a csoportok vetélkedésén keresztül a kreativitás forrásai is megmaradtak (Carneiro, 1967).

A megatársadalmakban élő egyszemélyes embercsoportok állandó versenyben vannak egymással, ez a megatársadalmak hihetetlen kreativitásának forrása. Ennek ára az érzelmi stabilitás véglegesnek tűnő elvesztése, a közös értékrend helyett a személyes értékek megjelenése. Ez különösen súlyosan érintheti a rendszer stabilitását. A csoporttársadalmak képesek voltak szabályozni a közösség létszámát, mert ezt megkívánta a csoportérdek. Az egyszemélyes csoportok esetében a személy feletti csoportérdek nem működik, a szaporodás egyéni megfontolások kontrollja alatt áll, ennek következménye, hogy az emberiség minden technikai és tudományos haladása ellenére sem képes megállítani a népességrobbanást, és mindaddig nem is lesz erre képes, amíg a szaporodást nem tudja újra a magasabb szintű csoportérdek értékei közé illeszteni. Populá-

ciódinamikai szempontból az ember a biológiai adottságok fogságában van, és kulturális eszközei jelenleg elégtelennek látszanak a megoldásra.

A csoporttársadalom egyensúlyban volt a környezetével már csak azért is, mert a környezetet elhanyagolható mértékben zsákmányolta ki. Hiedelmei, kulturális ideái a bioszféra létét nem veszélyeztették. A megatársadalom elpusztította a tőle független ősi bioszférát; amit ma természetnek vélünk, az valójában agrárművelés alatt álló erdő, szavanna vagy rét, s evolúciós szempontból olyan fiatal, hogy fennmaradásának esélyeiről semmit sem tudhatunk. Az ember kiirtotta maga alól a természetet, és néhány kiválasztott állat- és növényfajjal meg a pusztuló bioszféra maradványaival egy ökológiailag üresnek tekinthető térben lebeg. Vagy egyre gyorsuló sebességgel zuhan. Ki tudja?

A csoporttársadalmak kis méreteiknél fogva bolygónk fizikai paramétereit érdemben nem befolyásolták, élvezték a sok millió éve kialakult klimatikus egyensúlyt. A megatársadalmak energiafogyasztása és szennyezőanyag-termelése hihetetlen léptékben változtatja meg a Föld felszínének hőmérsékletét, gázainak összetételét, a besugárzással felvett energia mennyiségét, és ezzel kiszámíthatatlan változásokat indukál.

A bizonytalanságok ellenére, a biológiai szerveződési szintről szerzett ismereteinket

megfontolva a globalizációs folyamat két lehetséges útja rajzolódik ki.

Az egyik az, hogy a globalizációt valamilyen sikerrel összekapcsolni a szocializációs folyamattal: olyan ideológiákat kifejleszteni, amelyek központi értékei a népesség kicsi mérete, a bioszféra ápolása, a környezet-szennyezés és a túlzott energiafogyasztás erkölcstelensége lesznek. Ha ezeket mindenki, de legalább a többség a szocializációs periódusban elfogadja, akkor akár az egyszemélyes csoportokból, mint építőkövekből is kialakulhat egy globális kultúra. Ennek már látszanak biztató jelei, az emberi jogok, a környezet védelme olyan globális eszmék lehetnek, amelyek első pilléreai lehetnek a globális kultúrának.

A másik út az lehet, hogy ha az individualizálódási folyamatokon felülkerekedik valamilyen erőteljesebb csoportszervező eszme anélkül, hogy a különbözőségeken kívül az új csoportok antagonizmusát is kiváltaná. Nyitott, területhez kötött, de nem területet igénylő regionális szerveződések vagy például a befogadó kultúrnemzet koncepciói lehetnek ezek csírái. Ekkor az új típusú, magasabbrendű szerveződések koalíciói, egyezkedései alapozhatják meg az átfogó, globális kultúrát.

Kulcsszavak: *globalizáció, evolúció, kultúra, agresszió, egytagú csoport*

IRODALOM

- Alexander, E. O. and Borgia, G. (1976): Group Selection, Altruism and the Levels of Organization of Life. *Ann. Rev. Ecol. Syst.* **9**, 499–474.
 Berger, P. I. and Luckman, T. (1967): *The social construction of reality*. New York: Anchor Books.
 Carneiro, R. L. (1967): On the relationship between size of the population and complexity of social organization. *Southwestern Journal of Anthropology*, **23**, 234–243.
 Csányi, V. (1979): *Az evolúció általános elmélete*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
 Csányi, V. (1980): The General Theory of Evolution. *Acta Biol. Hung. Acad. Sci.* **31** 409–434.

- Csányi, V. (1989a): *Evolutionary Systems and Society: a general theory*. Durham: Duke University Press.
 Csányi, V. (1989b): Shift from group to idea cohesion is a major step in cultural evolution. *Futura Vol.* **8**, No. 1, 36–42.
 Csányi, V. (1992a): The Brain's Models and Communication In: Thomas A. Sebeok and Jean Umiker-Sebeok (eds.) *"The Semiotic Web"*, Berlin: Mouton de Gruyter. 27–43.
 Csányi, V. (1992b): Ethology and the Rise of the Conceptual Thoughts. In: J. Deely (ed.) *Symbolicity*, Lanham: University Press of America, 479–484.
 Csányi, V. (1994): *Etológia* Budapest, Tankönyvkiadó.
 Csányi, V. (2000): The "human behavior complex"

- and the compulsion of communication: key factors of human evolution. *Semiotica* **128**-3/4, 45–60
- Donald, M. (1991): *Origins of the Modern Mind*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Ellul, J. (1965): *The technological society*. Jonathan Cape, London
- Eibl-Eibesfeldt, I. (1982): Warfare, Man's Indoctrinability and Group Selection. *Z. Tierpsychol*, **60**, 177-198
- Lee, R. (1969): Kung Bushmen Subsistence: An Input-Output Analysis. In: P. Vayda (ed.) *Environment and Cultural Behavior*. Garden City, New York: Natural History Press.
- Mundinger, P.C. (1980): Animal Cultures and a General Theory of Cultural Evolution. *Ethol. Sociobiol.* **1**, 183-223
- Murdoch, G. P. (1967): *Atlas of Ethnography* Pittsburgh: University Pittsburg Press.

